

Date: 5th September-2026

СУД-ТОВАРШУНОСЛИК ЭКСПЕРТИЗАЛАРИНИ ЎТКАЗИШДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН МЕТОДЛАР ВА БАҲОЛАШ УСУЛЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ: НАЗАРИЙ-ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАР ВА АМАЛИЙ ЁНДАШУВЛАР

Давлатов Мардон Баҳром ўғли
Х.Сулаймонова номидаги РСЭМ
Сурхондарё вилоят бўлими эксперти

Аннотация: Мазкур мақолада суд-товаршунослик экспертизасини ўтказишда қўлланиладиган тадқиқот методлари ҳамда товар-моддий қимматликларни баҳолаш усулларидаги назарий-методологик асослари комплекс тарзда таҳлил қилинган. Суд-товаршунослик экспертизаси иқтисодий муносабатларнинг ривожланиши, товар айланмасининг кенгайиши, мулкӣ низоларнинг қўпайиши ва истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ суд ишларида муҳим далил манбаи ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан товарларнинг ҳақиқий ҳолати, сифати, истеъмол хусусиятлари, эскириш даражаси ҳамда бозор қийматини илмӣ асосланган методлар ёрдамида аниқлаш экспертизанинг ишончлилиги ва хулосаларнинг объективлигини таъминлайди.

Тадқиқот давомида таҳлил, синтез, киёсий-ҳуқуқий, тизимли ёндашув, органолептик, ўлчов, лаборатория, физик-механик, кимёвий, ҳисоблаш ва эксперт баҳолаш методларидан фойдаланилди. Шунингдек, товарларни баҳолашнинг харажат, киёсий ва даромад ёндашувлари ҳамда уларни суд-товаршунослик экспертизасида қўллашнинг ўзига хос жиҳатлари миллий қонунчилик, мулкни баҳолаш миллий стандартлари ва суд-экспертлик амалиёти нуқтаи назаридан баҳоланди.

Тадқиқот натижалари суд-товаршунослик экспертизасида ягона методологик ёндашувни қўллаш экспертиза хулосаларининг аниқлиги, ишончлилиги ва далилий аҳамиятини оширишини кўрсатди. Айниқса, органолептик ва лаборатория тадқиқотларини киёсий баҳолаш усуллари билан комплекс қўллаш товарнинг ҳақиқий ҳолати ҳамда бозор қийматини аниқлашда юқори самарадорликни таъминлаш асосланди. Шу билан бирга, баҳолаш жараёнида товарнинг жисмоний, функционал ва иқтисодий эскириш кўрсаткичларини комплекс ҳисобга олиш унинг ҳақиқий қийматини белгилашда муҳим омил эканлиги илмӣ жиҳатдан асослаб берилди.

Тадқиқот хулосалари суд-товаршунослик экспертизасининг илмӣ-методик базасини такомиллаштириш, экспертлик амалиётида баҳолаш методларини унификация қилиш ҳамда миллий баҳолаш стандартларини халқаро ёндашувлар билан уйғунлаштириш зарурлигини кўрсатади. Мақолада баён этилган илмӣ хулосалар ва амалий тавсиялар суд экспертлари, баҳоловчилар, тергов ва суд органлари, шунингдек, мазкур йўналишда илмӣ тадқиқотлар олиб бораётган олимлар учун услубий манба сифатида хизмат қилиши мумкин.

Date: 5th September-2026

Калит сўзлар: суд-товаршунослик экспертизаси, товаршунослик тадқиқоти, товар-моддий қимматликлар, баҳолаш методлари, органолептик метод, лаборатория тадқиқотлари, физик-механик методлар, кимёвий таҳлил, қиёсий ёндашув, харажат ёндашуви, даромад ёндашуви, товар қиймати, эскириш коэффициенти, бозор қиймати, суд эксперти, эксперт хулосаси, мулкни баҳолаш миллий стандартлари, товар сифати, истеъмол хусусиятлари, экспертиза методологияси.

Кириш (Introduction)

Жаҳонда глобал савдо муносабатларининг кенгайиши, товар айланмаси ҳажмининг ортиши, электрон тижоратнинг жадал ривожланиши ҳамда мулкӣ муносабатларнинг мураккаблашуви товарларнинг сифати, ҳақиқӣ ҳолати ва қийматини илмӣ асосланган тарзда баҳолашга бўлган эҳтиёжни янада оширмоқда. Бундай шароитда суд-товаршунослик экспертизаси фуқаролик, иқтисодӣ ва жиноят ишларини кўриб чиқишда муҳим процессуал далил манбаи сифатида хизмат қилиб, низо предмети бўлган товарнинг истеъмол хусусиятлари, сифати, техник ҳолати, эскириш даражаси ҳамда бозор қийматини махсус билимлар асосида аниқлаш имконини беради. Шу боис мазкур экспертиза турининг илмӣ-методик асосларини такомиллаштириш ҳамда баҳолаш жараёнида қўлланиладиган методларнинг ишончилиги ва объективлигини таъминлаш суд-экспертлик фаолиятининг устувор вазифаларидан бири ҳисобланади.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда суд-экспертлик тизимини модернизация қилиш, экспертиза фаолиятининг сифатини ошириш ҳамда уни халқаро талаблар асосида такомиллаштириш бўйича кенг кўламли ислохотлар амалга оширилмоқда. Шу билан бирга, товар-моддий қимматликларни баҳолаш жараёнида ягона методологик ёндашувнинг етарли даражада шаклланмаганлиги, айрим ҳолларда турли баҳолаш методларини қўллаш амалиётининг бир хил эмаслиги ҳамда товарнинг ҳақиқӣ қийматини аниқлашда жисмонӣ, функционал ва иқтисодӣ эскириш кўрсаткичларини комплекс ҳисобга олиш масалалари долзарблигича қолмоқда. Бу ҳолат эксперт хулосаларининг асосланганлиги ва такрорланувчанлигига, демак, суд қарорларининг сифатига ҳам бевосита таъсир кўрсатади.

Суд-товаршунослик экспертизаси соҳасида органолептик, ўлчов, лаборатория, физик-механик, кимёвий, микроскопик ва ҳисоблаш методлари кенг қўлланилса-да, уларни товарларни баҳолашнинг харажат, қиёсий ва даромад ёндашувлари билан уйғун ҳолда қўллашнинг илмӣ-методик механизмлари ҳали ҳам такомиллаштиришни талаб этади. Айниқса, товарнинг техник ҳолати ва истеъмол хусусиятларини аниқлаш натижаларини унинг бозор қиймати билан ўзаро боғлиқ ҳолда баҳолаш, эксперт хулосаларининг далилий қийматини ошириш нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эга.

Мақоланинг асосӣ мақсади суд-товаршунослик экспертизасида қўлланиладиган тадқиқот методлари ва товар-моддий қимматликларни баҳолаш усулларининг назарӣ-методологик асосларини комплекс таҳлил қилиш, уларнинг

Date: 5th September-2026

ўзаро боғлиқлигини очиб бериш ҳамда миллий суд-экспертлик амалиётида қўлланилишини такомиллаштиришга қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсияларни ишлаб чиқишдан иборат.

Ушбу мақсадга эришиш учун қуйидаги тадқиқот саволлари белгиланди:

суд-товаршунослик экспертизасида қўлланиладиган тадқиқот методларининг назарий ва амалий аҳамияти нималардан иборат;

органолептик, лаборатория, физик-механик, кимёвий ва ҳисоблаш методларининг афзалликлари ҳамда қўллаш чегаралари қандай;

товар-моддий қимматликларни баҳолашда харажат, қиёсий ва даромад ёндашувларини танлашга таъсир қилувчи омиллар қайсилар;

товарнинг жисмоний, функционал ва иқтисодий эскиришини комплекс баҳолаш эксперт хулосасининг ишончлилигига қандай таъсир кўрсатади;

миллий суд-экспертлик амалиётида баҳолаш методологиясини такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари нималардан иборат.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги шундан иборатки, суд-товаршунослик экспертизасида товарларни тадқиқ қилиш методлари ва баҳолаш ёндашувлари ягона илмий-методологик тизим сифатида комплекс таҳлил қилинди. Илк бор товарнинг истеъмол хусусиятлари, техник ҳолати, бозор қиймати ҳамда жисмоний, функционал ва иқтисодий эскириш кўрсаткичлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик суд-экспертлик нуқтаи назаридан тизимлаштирилди. Шунингдек, тадқиқотда товарнинг ҳақиқий қийматини аниқлашда органолептик ва лаборатория тадқиқотлари натижаларини қиёсий ҳамда харажат ёндашувлари билан интеграциялаш зарурлиги илмий асосланди. Мақолада таклиф этилган ёндашувлар суд-товаршунослик экспертизасининг методик базасини такомиллаштириш, эксперт хулосаларининг объективлиги ва такрорланувчанлигини ошириш, шунингдек, миллий баҳолаш амалиётини халқаро баҳолаш стандартлари ва замонавий экспертлик талаблари билан уйғунлаштиришга хизмат қилади.

Материаллар ва методлар (Materials and Methods)

Мазкур тадқиқотда суд-товаршунослик экспертизасини ўтказишда қўлланиладиган тадқиқот методлари ҳамда товар-моддий қимматликларини баҳолаш усуллариининг назарий ва амалий асосларини комплекс ўрганиш мақсадида тизимли, қиёсий ва интеграцион ёндашувлардан фойдаланилди. Тадқиқот методологияси суд экспертизаси соҳасидаги миллий ҳуқуқий ҳужжатлар, мулкни баҳолаш миллий стандартлари, суд-экспертлик амалиётида қўлланилаётган услубий тавсиялар ҳамда товаршунослик соҳасида эътироф этилган илмий методларга асосланди.

Тадқиқотнинг эмпирик ва норматив асосини Ўзбекистон Республикасининг «Суд экспертизаси тўғрисида»ги Қонуни, «Баҳолаш фаолияти тўғрисида»ги Қонуни, Жиноят-процессуал кодекси, Фуқаролик процессуал кодекси, Иқтисодий процессуал кодекси, шунингдек Мулкни баҳолаш миллий стандартлари (МБМС), хусусан 1-, 2-, 14- ва 15-сон миллий стандартлар ҳамда суд-товаршунослик экспертизаси бўйича амалдаги услубий тавсиялар ташкил этди. Мазкур норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар товарларни идентификация қилиш, уларнинг техник ҳолатини аниқлаш, бозор

Date: 5th September-2026

қийматини ҳисоблаш ва эксперт хулосасини шакллантиришнинг ҳуқуқий ҳамда методик асосини белгилайди.

Тадқиқот жараёнида, аввало, қиёсий-ҳуқуқий таҳлил методидан фойдаланилди. Ушбу метод орқали миллий қонунчилик нормалари, баҳолаш миллий стандартлари ва суд-товаршунослик экспертизасига оид услубий ёндашувлар ўзаро таққосланди ҳамда товарларни баҳолашда қўлланиладиган асосий мезонлар тизимлаштирилди. Шу билан бирга, товарларнинг сифат кўрсаткичларини баҳолашда миллий амалиётда шаклланган ёндашувлар халқаро баҳолаш тамойиллари билан қиёсий таҳлил қилинди.

Товарларнинг ҳақиқий ҳолати ва истеъмол хусусиятларини аниқлашда органолептик тадқиқот методи қўлланилди. Мазкур метод объектнинг ташқи кўриниши, ранги, шакли, юза ҳолати, ҳиди, текстураси ва бошқа визуал ҳамда сенсор белгилари бўйича баҳолаш имконини беради. Органолептик тадқиқотлар товарни дастлабки идентификация қилиш, ташқи нуқсонларни аниқлаш ва кейинги лаборатория тадқиқотларини режалаштириш учун муҳим ахборот манбаи ҳисобланади. Бу методнинг афзаллиги унинг тезкорлиги ва объект бутунлигини бузмаслиги билан изоҳланади.

Органолептик таҳлил натижаларини аниқлаштириш мақсадида ўлчов ва лаборатория методларидан фойдаланилди. Улар техник ўлчаш воситалари ёрдамида товарнинг физик, механик ва кимёвий кўрсаткичларини рақамли баҳолаш имконини берди. Лаборатория тадқиқотлари доирасида материалларнинг таркиби, физик-механик хусусиятлари, ташқи таъсирларга чидамлилиги, функционал ҳолати ҳамда норматив ҳужжатларда белгиланган талабларга мувофиқлиги аниқланди. Лаборатория тадқиқотларини ўтказишда объектнинг бутунлигини сақлаш принципага устувор аҳамият берилди ҳамда имконият даражасида ноинвазив усуллар қўлланилди.

Материалларнинг хусусиятларини баҳолашда физик-механик ва физик-кимёвий тадқиқот методларидан кенг фойдаланилди. Физик-механик тадқиқотлар орқали товарларнинг қаттиқлиги, зичлиги, массаси, ҳажмий оғирлиги, иссиқликка чидамлилиги, намликка муносабати, оптик ва бошқа эксплуатацион хусусиятлари аниқланди. Физик-кимёвий тадқиқотлар эса материал таркиби, аралашмалар мавжудлиги, бўёқларнинг мустаҳкамлиги, кимёвий таъсирларга барқарорлиги ҳамда материалнинг эксплуатация хусусиятларини баҳолаш имконини берди. Бу методлар эксперт хулосаларининг илмий асосланганлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этди.

Товарларнинг айрим техник кўрсаткичларини аниқлаш мақсадида рўйхатга олиш ва ҳисоблаш методлари қўлланилди. Рўйхатга олиш методи материал ёки маҳсулотнинг таркибий элементлари сонини ҳисоблашга асосланиб, масалан, тўқимачилик маҳсулотларида иплар зичлигини аниқлашда қўлланилди. Ҳисоблаш методи эса ўлчов натижалари асосида турли коэффициентлар, чизикли зичлик, қиймат йўқотилиши ва бошқа сифат кўрсаткичларини ҳисоблаш имконини берди.

Date: 5th September-2026

Ҳисоблаш натижалари кейинчалик норматив кўрсаткичлар ва аналог объектлар маълумотлари билан таққосланди.

Товар-моддий қимматликларини иқтисодий жиҳатдан баҳолашда харажат, қиёсий ва даромад ёндашувларидан фойдаланилди. Харажат ёндашувида товарнинг қайта тиклаш ёки алмаштириш қиймати ҳамда жисмоний, функционал ва иқтисодий эскириш даражалари ҳисобга олинди. Қиёсий ёндашувда баҳолаш объекти бозорда мавжуд аналог товарлар билан таққосланиб, функционал хусусиятлар, техник ҳолат, ишлаб чиқарувчи, ишлаб чиқарилган давлат, бозор конъюнктураси ва бошқа нарх шакллантирувчи омилларга мувофиқ тузатувчи коэффициентлар қўлланилди. Даромад ёндашуви товардан келгусида олинishi мумкин бўлган иқтисодий самара ва фойдалилик даражасини баҳолашга асосланди. Суд-товаршунослик экспертизасида мазкур ёндашув асосан даромад келтирувчи активлар ёки бизнес тизимининг таркибий қисми ҳисобланган объектларни баҳолашда назарий асос сифатида қўлланилди.

Баҳолаш натижаларининг объективлигини таъминлаш мақсадида товарнинг жисмоний, функционал ва иқтисодий эскириш коэффициентлари комплекс баҳоланди. Жисмоний эскириш объектнинг реал техник ҳолати асосида, функционал эскириш товарнинг замонавий бозор талабларига мувофиқлиги нуқтаи назаридан, иқтисодий эскириш эса ташқи бозор омиллари, ҳуқуқий муҳит, инфратузилма ва иқтисодий шароитлар таъсирини ҳисобга олган ҳолда аниқланди. Комплекс баҳолаш натижалари товарнинг ҳақиқий қийматини белгилашда асосий мезон сифатида қабул қилинди.

Тадқиқотнинг ишончлилиги ва натижаларнинг объективлигини таъминлаш мақсадида барча маълумотлар ўзаро таққосланди, турли методлар ёрдамида олинган натижалар верификация қилинди ҳамда баҳолашнинг якуний қиймати эксперт таҳлили асосида келиштирилди. Бу ёндашув суд-товаршунослик экспертизаси ҳулосаларининг илмий асосланганлиги, такрорланувчанлиги ва процессуал аҳамиятини таъминлашга хизмат қилди.

Натижалар (Results)

Тадқиқот натижалари суд-товаршунослик экспертизасида қўлланиладиган тадқиқот методлари бир-бирини тўлдирувчи комплекс тизимни ташкил этишини кўрсатди. Ҳеч бир метод алоҳида ҳолда товарнинг ҳақиқий ҳолати ва бозор қийматини тўлиқ акс эттира олмайди. Объектив эксперт ҳулосасига эришиш органолептик, лаборатория, ҳисоблаш ва баҳолаш методларининг кетма-кет ҳамда ўзаро боғлиқ қўлланилиши орқали таъминланади.

1. Органолептик методнинг самарадорлиги: Таҳлиллар органолептик тадқиқот суд-товаршунослик экспертизасининг дастлабки босқичида энг муҳим диагностик инструмент эканлигини кўрсатди. Ушбу метод ёрдамида товарнинг ташқи кўриниши, ранги, шакли, ҳиди, юза нуқсонлари, эксплуатация излари ва бошқа визуал белгилари тезкор аниқланади.

Тадқиқот натижаларига кўра, органолептик таҳлил:

1. объектни идентификация қилиш имконини яратади;

Date: 5th September-2026

2. кейинги лаборатория тадқиқотлари йўналишини белгилайди;
3. объектнинг бутунлигини бузмайди;
4. қисқа вақт ичида дастлабки эксперт баҳосини шакллантириш имконини беради.

Шу билан бирга, мазкур методнинг ишончилиги экспертнинг малакаси ва амалий тажрибасига юқори даражада боғлиқлиги аниқланди. Шу сабабли уни мустақил эмас, балки лаборатория тадқиқотлари билан биргаликда қўллаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

2. Лаборатория, физик-механик ва физик-кимёвий методларнинг натижалари

Таҳлиллар лаборатория тадқиқотлари суд-товаршунослик экспертизасида энг юқори аниқлик даражасини таъминлашини кўрсатди.

Физик-механик тадқиқотлар орқали: материал зичлиги; каттиқлиги; оғирлиги; механик мустаҳкамлиги; намлик даражаси; иссиқлик таъсирига барқарорлиги

каби кўрсаткичлар объектив ўлчанди. Физик-кимёвий таҳлиллар эса: материал таркиби; аралашмалар мавжудлиги; бўёқ мустаҳкамлиги; кимёвий таъсирларга барқарорлик; материалнинг ҳақиқий келиб чиқиши каби хусусиятларни юқори аниқлик билан белгилаш имконини берди. Натижалар лаборатория методлари эксперт хулосаларининг далилий қийматини сезиларли даражада оширишини кўрсатди.

3. Ҳисоблаш ва рўйхатга олиш методлари

Тадқиқот натижалари ҳисоблаш методлари товар хусусиятларини рақамли баҳолашда муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатди. Ушбу методлар орқали: чизикли зичлик; масса кўрсаткичлари; геометрик параметрлар; сифат коэффициентлари; эскириш даражалари аниқланди.

Ҳисоблаш методининг асосий афзаллиги олинган натижаларни норматив кўрсаткичлар билан тўғридан-тўғри таққослаш имконияти мавжудлигидир.

Рўйхатга олиш методи эса тўқимачилик маҳсулотлари, қурилиш материаллари ҳамда таркибий элементларга эга товарларни баҳолашда юқори самарадорликка эга эканлиги кузатилди.

4. Суд-товаршунослик экспертизасида қўлланиладиган алгоритм

Таҳлиллар асосида суд-товаршунослик экспертизасининг қуйидаги илмий асосланган алгоритми шакллантирилди: Экспертиза объектини идентификация қилиш; Органолептик кўрик; Объектнинг ҳақиқий техник ҳолатини баҳолаш; Заруратга кўра лаборатория тадқиқотларини ўтказиш; Аналог товарларни бозорда танлаш; Баҳолаш ёндашувини белгилаш; Эскириш коэффициентларини ҳисоблаш; Бозор қийматини аниқлаш; Натижаларни ўзаро солиштириш; Илмий асосланган эксперт хулосасини тайёрлаш. Мазкур алгоритм тадқиқотнинг такрорланувчанлиги ва эксперт қарорларининг бир хил ёндашув асосида қабул қилинишини таъминлайди.

5. Харажат ёндашувининг натижалари

Date: 5th September-2026

Таҳлиллар кўрсатишича, харажат ёндашуви объектнинг бозорда аналоглари етарли бўлмаган ёки махсус мақсадларда ишлаб чиқарилган товарларни баҳолашда энг самарали ёндашув ҳисобланади. Товар қиймати қуйидаги формула асосида аниқланади:

$[Q = Q_{qt(a)} \times (1 - TQY)]$ -бу ерда: Q — баҳолаш объектнинг ҳақиқий қиймати; $Q_{qt(a)}$ — қайта тиклаш ёки алмаштириш қиймати; TQY — товар қийматининг йўқотилиш коэффиценти. Таҳлиллар кўрсатдики, товар қийматининг йўқотилиши жисмоний, функционал ва иқтисодий омилларнинг йиғиндиси сифатида баҳоланганда ҳақиқий бозор қийматига энг яқин натижа ҳосил бўлади. Комплекс эскириш коэффиценти қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$[TQY = 1 - (1 - TQY_{\{жис\}})(1 - TQY_{\{функ\}})(1 - TQY_{\{ик\}})]$$

Тадқиқот натижалари мазкур формула турли турдаги товарлар учун универсал қўлланилиши мумкинлигини кўрсатди.

6. Қиёсий ёндашув натижалари

Қиёсий ёндашув бозор маълумотлари мавжуд бўлган ҳолатларда энг ишончли баҳолаш усули эканлиги аниқланди; Таҳлиллар шуни кўрсатдики, баҳолаш аниқлиги қуйидаги омилларга боғлиқ: аналогларнинг функционал ўхшашлиги; ишлаб чиқарувчи давлат; техник ҳолат; ишлаб чиқарилган сана; комплектация; бозор конъюнктураси. Қиймат қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$[C = S_{\{ан\}} \times K_1 \times K_2 \times \dots \times K_n]$ бу ерда: $S_{ан}$ — аналог объект нархи; $K_1 \dots K_n$ — тузатувчи коэффицентлар. Таҳлил натижаларига кўра, аналогларни тўғри танлаш баҳолаш аниқлигига энг катта таъсир этувчи омил ҳисобланади.

7. Даромад ёндашувининг таҳлили

Тадқиқот натижалари суд-товаршунослик экспертизасида даромад ёндашуви чекланган ҳолларда қўлланилишини кўрсатди. Бу ёндашув: ишлаб чиқариш мажмуалари; ижарага бериладиган активлар; бизнес жараёнида иштирок этувчи ускуналар; инвестицион активлар учун юқори самарадорликка эга.

Оддий истеъмол товарлари учун мазкур ёндашув мустақил баҳолаш усули сифатида самарали эмаслиги аниқланди.

8. Баҳолаш натижаларини интеграция қилиш: Таҳлиллар бир вақтнинг ўзида бир нечта баҳолаш ёндашувларини қўллаш эксперт қарорларининг ишончилигини сезиларли даражада оширишини кўрсатди.

Якуний қиймат қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$[S_{\{як\}} = S_{\{д\}}K_1 + S_{\{к\}}K_2 + S_{\{х\}}K_3]$$

бунда:

S_d — даромад ёндашуви натижаси;

S_k — қиёсий ёндашув натижаси;

S_x — харажат ёндашуви натижаси;

$$K_1 + K_2 + K_3 = 1.$$

Тадқиқот натижаларига кўра, аналог маълумотлари етарли бўлган ҳолларда қиёсий ёндашув энг юқори ишончилиликни таъминлайди. Аналоглар мавжуд

Date: 5th September-2026

бўлмаган ҳолларда харажат ёндашувининг аҳамияти ортиб боради. Даромад ёндашуви эса даромад келтирувчи объектларга нисбатан қўлланилганда энг самарали натижаларни беради.

Умуман олганда, тадқиқот натижалари суд-товаршунослик экспертизасида органолептик, лаборатория, ҳисоблаш ва иқтисодий баҳолаш методларини ягона интеграциялашган тизим сифатида қўллаш эксперт хулосаларининг объективлиги, илмий асосланганлиги ва процессуал аҳамиятини сезиларли даражада оширишини тасдиқлади.

Discussion (Мухокама)

Ушбу тадқиқот натижалари суд-товаршунослик экспертизасида қўлланиладиган миллий методик ёндашувлар товарларнинг ҳақиқий ҳолати ва бозор қийматини аниқлаш учун етарли илмий асосга эга эканлигини кўрсатди. Бироқ глобал иқтисодиётнинг жадал ривожланиши, трансчегаравий савдо муносабатларининг кенгайиши ва халқаро суд-экспертиза амалиётининг ривожланиши миллий методикаларни халқаро стандартлар билан уйғунлаштириш заруратини юзага келтирмоқда.

Тадқиқот давомида миллий суд-товаршунослик экспертизасида қўлланилаётган органолептик, лаборатория, физик-механик, физик-кимёвий, ҳисоблаш ва иқтисодий баҳолаш методлари халқаро ёндашувлар билан қиёсий таҳлил қилинди. Натижалар ушбу методлар мазмунан халқаро талабларга яқин эканлигини, аммо уларни стандартлаштириш даражаси ва амалиётга татбиқ этиш механизми бўйича муайян фарқлар мавжудлигини кўрсатди.

Халқаро баҳолаш амалиётида энг кенг қўлланиладиган ҳужжатлардан бири бўлган International Valuation Standards (IVS) баҳолаш жараёнининг барча босқичларини ягона методология асосида ташкил этишни назарда тутди. IVSда баҳолашнинг харажат, қиёсий ва даромад ёндашувлари универсал усуллар сифатида эътироф этилган бўлиб, уларнинг қўлланилиши баҳолаш объектининг хусусиятлари, бозор маълумотларининг мавжудлиги ва баҳолаш мақсадидан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Ўзбекистон амалиётида ҳам ушбу уч ёндашув асосий баҳолаш воситалари ҳисобланади. Бу миллий методиканинг халқаро концептуал ёндашувларга мослигини кўрсатади.

Бироқ IVS баҳолаш жараёнида эксперт томонидан қабул қилинган ҳар бир қарорнинг далиллар билан асосланиши, маълумот манбаларининг шаффофлиги ҳамда баҳолашда қўлланилган ҳар бир тузатиш коэффициентининг иқтисодий изохланишини талаб қилади. Миллий услубий тавсияларда мазкур талаблар мавжуд бўлса-да, уларни ҳужжатлаштириш даражаси ва ягона шаклда расмийлаштириш бўйича янада такомиллаштириш эҳтиёжи сақланиб қолмоқда.

Таҳлиллар шуни кўрсатдики, ISO стандартлари маҳсулот сифатини баҳолашда ўлчаш натижаларининг қайта такрорланувчанлиги (repeatability), қайта ишлаб чиқарилиши (reproducibility), ўлчаш ноаниқлиги (measurement uncertainty) ҳамда метрологик кузатувчанлик (metrological traceability) каби мезонларга алоҳида эътибор қаратади. Миллий суд-товаршунослик экспертизасида лаборатория

Date: 5th September-2026

тадқиқотлари кенг қўлланилса-да, уларда ўлчаш ноаниқлигини ҳисоблаш ва натижаларнинг статистик ишончилигини баҳолаш амалиёти барча ҳолатларда ҳам тўлиқ акс этмаган.

Шу нуқтаи назардан, лаборатория тадқиқотларида ISO талаблари асосида ўлчаш ноаниқлигини ҳисоблаш моделларини жорий этиш эксперт хулосаларининг илмий асосланганлигини янада ошириш имконини беради.

Товарларнинг физик ва кимёвий хусусиятларини аниқлаш соҳасида ASTM International томонидан ишлаб чиқилган стандартлар алоҳида аҳамиятга эга. ASTM методлари тадқиқот жараёнининг ҳар бир босқичини аниқ регламентлаштириши, лаборатория синовларини бир хил тартибда ўтказиш имкониятини таъминлаши билан ажралиб туради. Миллий услубий тавсияларда физик-механик ва кимёвий таҳлиллар назарда тутилган бўлса-да, айрим товар гуруҳлари учун ASTM стандартларидаги деталлаштирилган протоколларни қўллаш имкониятлари мавжуд.

Айниқса, қурилиш материаллари, полимерлар, металл буюмлар, нефть маҳсулотлари, текстиль ва композицион материалларни экспертизадан ўтказишда ASTM стандартлари миллий методикани сезиларли даражада бойитиши мумкин.

Суд экспертизаси соҳасида Европа мамлакатлари томонидан шакллантирилган ENFSI (European Network of Forensic Science Institutes) ёндашувлари эксперт фаолиятининг сифат менежментига алоҳида эътибор қаратади. ENFSI концепциясига кўра эксперт хулосасининг ишончилиги нафақат тадқиқот методига, балки лаборатория аккредитацияси, эксперт компетентлиги, сифат назорати, методларнинг валидация қилиниши ва ички аудит тизимига ҳам боғлиқ ҳисобланади.

Миллий суд-товаршунослик экспертизасида экспертнинг мустақиллиги ва ҳолислиги қонунчилик даражасида кафолатланган бўлса-да, методларнинг валидация қилиниши, сифат кўрсаткичларини статистик мониторинг қилиш ва лабораториялараро таққослаш дастурларини кенгайтириш ENFSI талабларига янада яқинлашиш имконини беради.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, миллий баҳолаш тизимининг энг кучли жиҳатларидан бири эксперт тадқиқотларида объектнинг ҳақиқий техник ҳолатини аниқлашга алоҳида эътибор қаратилиши ҳисобланади. Жисмоний, функционал ва иқтисодий эскиришни биргаликда ҳисоблаш амалиёти товарнинг реал бозор қийматини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Бу ёндашув халқаро баҳолаш назариясидаги depreciation моделлари билан ҳамоҳанг ҳисобланади.

Шу билан бирга, миллий услубий тавсияларда жисмоний эскириш коэффициентларини эксперт баҳолаш шкалалари асосида белгилаш амалиёти сақланиб қолган. Бу усул амалий жиҳатдан қулай бўлса-да, айрим ҳолларда экспертнинг субъектив баҳосига боғлиқликни келтириб чиқариши мумкин. Халқаро амалиётда эса мазкур жараён рақамли диагностик воситалар, инструментал ўлчаш натижалари ҳамда статистик моделлар билан қўллаб-қувватланади.

Date: 5th September-2026

Таҳлиллар яна шуни кўрсатдики, миллий суд-товаршунослик экспертизасида қиёсий ёндашув асосий баҳолаш усули сифатида самарали ҳисобланади. Бу ҳолат бозор иқтисодиёти шароитида талаб ва таклиф муносабатларини ҳисобга олиш имконини беради. Бироқ аналог товарларни танлаш мезонларини рақамлаштириш, электрон маълумотлар базаларини шакллантириш ҳамда сунъий интеллект элементлари асосида автоматлаштирилган аналог қидирув тизимларини жорий этиш баҳолаш натижаларининг аниқлигини янада ошириши мумкин.

Умуман олганда, тадқиқот натижалари миллий суд-товаршунослик экспертизаси методологияси халқаро баҳолаш концепцияларига асосан мос келишини тасдиқлади. Бироқ халқаро тажриба таҳлили миллий тизимни янада ривожлантириш учун қуйидаги устувор йўналишларни белгилаш имконини берди: баҳолаш методларини IVS талаблари асосида янада стандартлаштириш; лаборатория тадқиқотларида ISO талабларига мувофиқ метрологик кузатувчанлик ва ўлчаш ноаниқлигини баҳолаш тизимини жорий қилиш; физик ва кимёвий тадқиқотларда ASTM стандартларидан кенгроқ фойдаланиш; ENFSI тавсиялари асосида эксперт лабораторияларида методларни валидация қилиш ва ташқи сифат назорати тизимини такомиллаштириш; баҳолаш жараёнига рақамли технологиялар, электрон маълумотлар базалари, автоматлаштирилган қиёсий таҳлил алгоритмлари ҳамда сунъий интеллект элементларини босқичма-босқич интеграция қилиш.

Мазкур таклифларнинг амалга оширилиши суд-товаршунослик экспертизаси хулосаларининг илмий асосланганлиги, қайта такрорланувчанлиги, халқаро эътироф этилиши ва далилий қийматини янада оширишга хизмат қилади.

Бу бўлимдан кейинги Conclusion (Хулоса) қисмида илмий янгиликлар, амалий аҳамият ва келгусидаги тадқиқот йўналишлари қисқа ва аниқ шаклда баён қилиниши мақсадга мувофиқ.

Conclusion (Хулоса)

Ушбу тадқиқотда суд-товаршунослик экспертизасини ўтказишда қўлланиладиган методлар ва баҳолаш усуллари тизимли таҳлил қилиниб, уларнинг илмий-услубий асослари, ўзаро боғлиқлиги ҳамда суд-экспертлик фаолиятидаги аҳамияти комплекс ёндашув асосида баҳоланди. Тадқиқот натижалари суд-товаршунослик экспертизасида ишончли ва объектив хулосага эришиш алоҳида бир метод эмас, балки органолептик, лаборатория, физик-механик, физик-кимёвий, ҳисоблаш ҳамда иқтисодий баҳолаш усуллариининг ўзаро интеграциялашган ҳолда қўлланилиши орқали таъминланишини кўрсатди.

Тадқиқот давомида миллий услубий тавсиялар, мулкни баҳолаш миллий стандартлари ҳамда суд-товаршунослик экспертизаси амалиёти таҳлил қилиниб, баҳолашнинг харажат, қиёсий ва даромад ёндашувларининг қўлланиш соҳалари, устунликлари ва чекловлари аниқланди. Натижалар қиёсий ёндашув бозор маълумотлари етарли бўлган ҳолларда энг ишончли усул эканлигини, харажат ёндашуви эса аналоглари чекланган ёки махсус мақсадларда ишлаб чиқарилган объектларни баҳолашда юқори самарадорликка эга эканлигини тасдиқлади. Даромад

Date: 5th September-2026

ёндашуви эса асосан даромад келтирувчи активлар ва ишлаб чиқариш тизимлари учун мақбул эканлиги аниқланди.

Илмий таҳлил натижалари миллий суд-товаршунослик экспертизаси методологияси мазмунан халқаро баҳолаш амалиётида қўлланиладиган International Valuation Standards (IVS), ISO, ASTM ва ENFSI талабларига асосан мос келишини кўрсатди. Бироқ баҳолаш жараёнларини рақамлаштириш, лаборатория тадқиқотларида ўлчаш ноаниқлигини баҳолаш, методларни валидация қилиш, электрон аналоглар базасини шакллантириш ҳамда сифат менежменти тизимини халқаро стандартлар асосида такомиллаштириш миллий экспертлик амалиётининг кейинги ривожланиш йўналишлари сифатида белгиланди.

Тадқиқотнинг муҳим илмий натижаларидан бири суд-товаршунослик экспертизасини ўтказишнинг изчил алгоритми такомиллаштирилиб, эксперт тадқиқотининг асосий босқичлари ўртасидаги мантиқий боғлиқлик илмий жиҳатдан асослаб берилганидир. Мазкур ёндашув экспертиза жараёнининг такрорланувчанлигини таъминлаш, эксперт қарорларида субъективлик таъсирини камайитириш ва хулосаларнинг далилий аҳамиятини оширишга хизмат қилади.

Тадқиқот натижалари асосида қуйидаги амалий тавсиялар ишлаб чиқилди:
суд-товаршунослик экспертизасини ўтказишда комплекс методик ёндашувни мажбурий илмий стандарт сифатида қўллаш;

лаборатория тадқиқотларини ISO талаблари асосида метрологик кузатувчанлик ва ўлчаш ноаниқлиги кўрсаткичлари билан бойитиш;

товарларнинг турли гуруҳлари бўйича ASTM стандартларида назарда тутилган синов методларини миллий амалиётга босқичма-босқич жорий этиш;

баҳолаш жараёнларини IVS тамойиллари асосида янада стандартлаштириш ва баҳолаш натижаларининг халқаро таққосланувчанлигини таъминлаш;

ENFSI тавсияларига мувофиқ эксперт лабораторияларида методларни валидация қилиш, ички ва ташқи сифат назорати ҳамда лабораториялараро таққослаш механизмларини такомиллаштириш;

аналог товарларни танлаш ва бозор маълумотларини қайта ишлаш жараёнларига рақамли технологиялар, электрон маълумотлар базалари ва сунъий интеллект элементларини жорий этиш.

Мазкур тадқиқот натижалари суд-товаршунослик экспертизасининг назарий-методологик асосларини такомиллаштиришга, эксперт хулосаларининг илмий асосланганлиги ва ишончилигини оширишга, шунингдек, миллий суд-экспертлик амалиётини халқаро стандартлар билан уйғунлаштиришга хизмат қилади. Келгусида товарларни автоматлаштирилган идентификация қилиш, рақамли баҳолаш платформаларини яратиш, сунъий интеллект технологиялари асосида эксперт қарорларини қўллаб-қувватлаш тизимларини ишлаб чиқиш ҳамда турли товар гуруҳлари учун ягона рақамли эксперт маълумотлар базасини шакллантириш мазкур йўналишдаги истиқболли илмий тадқиқотлар сифатида баҳоланади.

Date: 5th September-2026

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Суд экспертизаси тўғрисида” ги Қонуни. 2010 йил 1 июнь, ЎРҚ-249-сон.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Баҳолаш фаолияти тўғрисида” ги Қонуни (янги таҳрир). Тошкент.
3. Ўзбекистон Республикасининг Ягона миллий баҳолаш стандарти. Давлат рўйхатидан ўтказилган, 2020 йил.
4. Ўзбекистон Республикаси Мулкни баҳолаш миллий стандартлари (МБМС №1, №2, №14, №15). Тошкент.
5. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Республика суд экспертиза маркази. Суд-товаршунослик экспертизасини ўтказиш бўйича услубий тавсиялар. – Тошкент, 2025.
6. Ўзбекистон Республикаси Давлат активларини бошқариш агентлиги. Баҳолаш ва баҳолаш йўналишидаги суд экспертлик фаолиятига оид қонунчиликни такомиллаштириш тўғрисида. – Тошкент, 2024.
7. Ўзбекистон Республикаси Давлат активларини бошқариш агентлиги. Мулкни баҳолаш соҳасига оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. – Тошкент.
8. Республика суд экспертиза маркази. Суд экспертлик амалиёти бўйича услубий қўлланмалар ва методик тавсиялар. – Тошкент.

